

Алуа ТАҢЖАРЫҚОВА

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

Автор в статье делает анализ явлением общим для тюркских народов как луна, Солнце, Огонь, тотем змеи, облику птицы встречающихся в казахской прозе фольклорным мотивам.

Yazar türk halklarına ortak olan Ay, Güneş, Ot gibi kavramların, yılan, kuşun surati gibi folklor motiflerinin kazak hikayesindeki rolünü incelemiştir.

Қазақ прозасының мәтіндік құрылымында адамзат баласы санасының сонау сәби шағынан бастап түрлі тарихи кезеңдерді жинақтайтын сенім, түсінік іздері мен қатар түркі халықтарына ортақ Ай, Күн, От, т.б. құбылыстары мен жылан тотемі, құс тотемі көркемдік әдіс ретінде көрініс тапқан.

Мысалы: дүниеден көшкен жанның аруағын еске алып, қабірін қастерлеу қасиеті қазақта ғана емес қарақалшақ, өзбек, татар т.б. түркі халықтарында күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Осындай киелі ой-түсінікті жазушы Әбділдәбек Салықбай «Құлшытастың киесі» атты әңгімесіне арқау еткен. Аталар аруағын қастерлеген халық марқұмның жерленген орнын да ерекше қадірлеген. Әңгімедегі елдің осындай ең аяулы сезімдерінің зорлықпен ташталуы, оған қарсы тұрған қарапайым еңбек адамдарының тұлғасын көрсету арқылы жаңаша ой айтудың формасы табылған.

Адам баласының түрлі сыртқы факторлары арқылы үзілген генетикалық негізі түптің түбінде бір зауал әкеледі дейтін ойды айтады автор. Қимыл-харекет үстіндегі Матвейдің санасын сансыратқан өз ата-бабасы жайлы әңгіме авторлық шешім. Бұл көп айтылып жүрген «мәңгірттену», «ұлттық құндылықтан ажырау» ұғымдарымен өзектесіп жатыр.

Шағын әңгіме кейіпкерінің өзге ұлт салт-дәстүріне еніп, өзінің ата-тегін ұмытуын, әкесінің көзін көрген Иван Харитоновичтің әке аманатын жеткізетін тұстағы диалогын жазушы ұтымды қолданған. Осы диалог арқылы әңгіме арқауының түпкі түйіні тарқатылады. Ол тексіздік, мәңгірттік, өз қағынан жерінің, өзгеге бас ұрып, өз жұртына жаттану проблемасы.

Ұлттық кәсіптің көмескіленіп, өзгенің кәсібіне тәуелді болуы – қазақ халқының бодандыққа түсуінің басты себептерінің бірі. Бүкіл қазақ жұртын тіршілік көзі нан арқылы қол астында ұстағысы келген Матвей секілділер қазақ тарихында мың-мыңдап саналады. Қаламгер қол диірмен салу үшін қазақтың киелі жері құлшытасын бүлдіріп бұзған адамның әрекеті мен ой-аңсарын қатар бедерлеу арқылы шығарманың әсерін арттыра түскен. Ол бірде авторлық баяндау бірде ішкі монолог арқылы көркемделген.

Осы туындыда жазушы табиғат пен адам әрекетін астастыра суреттеп,

пейзаждың түрлі көркемдік қасиеттерін де аша білген. Адам мен табиғат арқылы кейіпкер ісі үйлесімді суреттеледі.

Жазушы таланты айға байланысты фольклорлық ұғым-түсініктерді шығарма шешіміне, кейіпкердің келеңсіз әрекетіне кедергі, бөгет ретінде шеберлікпен қиюластыра білуінен көрінеді.

Ай жарығымен арам шығылын іске асырып, ісін аяқтамақ болған кейіпкерге табиғаттың өзі қарсы тұрады. Халқымыздың көкті тәңір тұтып, аспан пырақтарын киелі санайтын қасиеті жазушы танымының түкпірінде сақталған. Сол фольклорлық сана автордың да, оқырманның да ой-санасымен шектесіп жатады. Адам танымының алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, Адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған. Айнала табиғаттағы Күн, Ай, Жер, Жұлдыз, Тау т.б. құбылыстарға қасиет беріп, киелі санау, олармен қарым-қатынаста белгілі бір заңдылықтарды сақтаудың мәні ол шарт бұзылса адам кеселге: ауруға, өлімге ұшырайды. Отқа суға түсірме, аттама, айға қол шошайтпа, күн батарда ұйықтама, жер сабалама деген сияқты түрлі ұғымдардың әрқайсының өзіндік мәні бар.

Өйткені дүние жүзінің көптеген халықтары, солардың ішінде, түркі монғол халықтары да ерте кезде табиғат сырларын түсінбеген. Ертедегі адамдардың дүниетану шама-шарқы төмен болғандықтан жаратылыс көріністерінің әр алуан түрлерін (ай мен күн, бұлт пен дауыл т.б.) жарылқаушы күш ретінде қарап, оларға сиынған, медет тілеген. «Шамандық сенімнің дүниеге келуі, – деп жазады Ш.Уәлиханов, жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып табылады» [1, 113]. Осындай арғы замандардың айғағы болған ай, күн, аспан, жұлдыз сияқты космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен туып, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған.

«Осы кезде аспанның бір шеті бозамықтанып барып, сәл тұрды да, жан-жағын ақ жалқын нұрға малып, ашпақ болып ай туды. Көңілі орныққан Матвей бұдан әрі еш қауіп жоқ, ай батқанша бір жағына шығармын деп ойлап, жұмысына алаңсыз кіріскен. Кенет көзінің оты жарқ етіп, дүние асты-үстіне түсіп, төңкеріліп бара жатты. Шыбын жаны шырқырап, бетін баса жығылған ол қан аралас жылымшы сұйықтың алақанына толғанып да, саусақтарының арасынан шыпылдап шыққанын да сезген жоқ» [2, 67].

Ал М.Айымбетовтің «Адыраспан» әңгімесінде жазушы өз істерінің дұрыстығына шүбәланбайтын ауыл әкімі мен қарияның, отбасы мүшелерінің ойларын бере отырып, халықтық қағидалардан қаншалықты ауытқып кеткенімізге ден қойдырады. Екіншіден, Оспанқұл қарияның бойында анасынан келе жатқан бақсылық емшілікті оның табиғатын даралайтын қасиет ретінде көрсетуге назар аударған.

«Оспанқұл болса өзінің бұл шаруасын әпенденің тірлігі дегенге еш

уақытта келіспес еді. Айдың жарығында орылған адыраспанды ол сол адыраспан өскен алқапқа әкеліп, ата-бабасының қасиетті мекенін әлдекімдердің сұғанақтығынан, лас әрекетінен аластату үшін түтетпекші болды» [3, 224].

Мұнда оттың көне мифтік семантикасы авторлық шешім арқылы түрленген.

Сақтардың мифологиясын зерттеуші ғалым А.К. Ақышев: «Ғалам оттан пайда болады және оттан ойран болады, осы тұрғыда адам туғанда оттан туады, олай болса оттан өлуі тиіс деген түсінік, адам өлгесін өртелуі тиіс» деген ұғымды қалыптастырған – дейді.

Ал ғалым Д. Банзаров пікірінше, «алғашқы пайда болған от Зенд – Авеста ілімі бойынша, өмірдің негізгі көздері, барлық жәндіктерді тірілтуші, ол адам жаны, жан рахаты мен қуатының негізі. Оның ерекше қасиеті – тазалық, тазалау, өзінің тазалығын хабарлау» [4, 69].

«Кешкен адыраспанды Оспанқұл әуелі әр-әр жерге кішігірім жеті шөмеле қылып үйді де, содан соң біреуінің түбіне келіп, «біссімліә» деп, қалтыраған қолдарымен сіріңке шақты. Сытыр-сытыр лаулап жанған адыраспанның қоңқыл түтіні шудаланып, тымық ауаға ұйытқымай тіп-тік көтерілді. Жеті шөмеледен көтерілген түтін бір-біріне ұласып, қаулаған қалың өргіті елестеткендей көрініс берді» [3, 225].

Жазушы танымындағы отқа табыну сенімінің сілемі бақсылықтың қалдығы туралы түсінікпен астасып, қария бейнесінің фольклорлық сипатын айқындай түскен.

Отқа табыну да қазақ арасына кеңінен тараған ырым. Сол себепті отқа ерекше қасиет таңылған, от та адамды әртүрлі қауіп-қатерден, жын-шайтаннан, ауру-сырқаудан құтқарады делінген. Сондықтан отты қазақ ішінде осы уақытқа дейін қастерлейді, отқа түкіруге, отты басуға болмайды. Баланы әртүрлі ауру-сырқаудан сақтау үшін бесіктің ағашын қатты қызған темірмен немесе отпен айнала қырып-күйдіріп таңба салған. Жанып тұрған екі оттың ортасынан өту де ауру-сырқаудан, пәле-жаладан құлан таза құтылудың жолына саналған. Егер мал жұқпалы ауруға ұшыраса, оны да жанған оттың ортасынан айдап өткізген. Тіпті адамның біреуге берген анты мен серті шын, таза болуы үшін да жанған оттың ортасынан өткізген.

Қазақ прозасының сюжеттік құрылымындағы көркемдік деталь ұғымының астарындағы фольклорлық сана, түсінік іздері мифтік, тотемдік, аруақ культі т.б. да тарихи танымдардың сілемінен де көрінеді. Мәселен: Мәди Айымбетовтің «Көрі жыланның азасы» атты әңгімесінде науқастанған баланың қойнына кіріп шыққан жыланның құдіреті арқылы жылан культінің мәнін жаңғырту автордың айқын қолтаңбасы.

– Иә, Жасаған ием, сақтай гөр құлынымды. Бала-шағасының обалынан қорқа гөр, Жаратқан! – деп күбірлеген Балкүміс кемпір түн ішінде сыртқа пығып, үйді екі-үш мәрте айналып өтті. – Құрбандықшын, құрбандықшын ботамның, жалғызымның жолында...

«Апыр-ай, не болды екен?! – деп киналған Сәдірхан ұлының күйіш-жаныш жатқан маңдайына сулы пүберек басып отырды. – Дерттің беті жаман, күн өтіп, ішіне ауа түспесе неғылсын. Күн өткен адамның төбесіне қара қойдың төстігін тартып, не қасқалдақтың қанын ағызупшы еді-ау осы...».

Қайдасбек осы мезетте иығынан төмен сорғалаған маңағы мұздай жалғыз тамшыны есіне түсіріп, тағы да бүкіл жан-тәні, өн бойымен сол күйді сезініп өтті. Оң қолымен еріксіз иығын, жүрек тұсын, сол жақ қапталын еріксіз сипалай берді.

– Сол. Соның өзі бұл. Иықтан төмен түсіп, жүрегімнің тұсынан сорғалап өткен...

Қайдасбектен мән-жайға қаныққан соң, Сәдірхан шалдың көзі жасаурап, жан әлемін толқыныс биледі.

– Алда, жарықтық-ай, киелім-ай, жанұшыра келіп жебеген екен ғой сені. Дертті аяғыңның ұшынан пығарып жібергені ғой бұл! Киелім-ай [3, 99].

Жалпы, түркі халықтарындағы Жылан образы негізінен тотемдік түсінікпен байланысты. Мұны жазба ескерткіштеріндегі Қырғыз жерінен табылған біздің эрамызға дейінгі адамдарды қауіптен қорғауға арналған дұғалық мәтіні бар ескерткіштер растайды. Қалайы дәуіріндегі Сібірдің күн қабірінен табылған төрт жылан орта ғасырдың түркі тайпасы қайылардың жылан түріндегі таңбалары Жыланның тотемдік бейнесі екендігіне дәлел. Қазақ түсінігіндегі «жыланның адамның киіміне енсе оны бай және бақытты етеді» деген сенімі мен адамдардың жылан басы бейнеленген тұмар тағуы да осы танымның іздерін танытады.

Дүние жүзі халықтарының көбіне, сондай-ақ, парсы, түрік елдерінде Жылан материалдық байлық беруші бейнесінде, кейде жақсылыққа жақсылық қайтарушы ретінде көрінеді – дейді ғалым Б.Әбжетов [5, 10]. Фольклордағы жыланға қатысты ұғымдар:

- Жылан – жер асты патшалығын мекендейді.
- Жер астына түскен кейішкерді жер бетіне шығарады.
- Жылан кейішкерді қауіптен құтқарып, оған дүниенің тілін үйретеді.
- Жыландардың тартысын көріп, кейішкер ақ жыланға көмектеседі, т.б.

сипатта көрінеді [5].

Ордалы мекен жайлаған жердің «Жыланды» аталуында фольклорлық топономикалық аңыздың ізі сақталған. Авторлық қолданыстағы бұл ұғымдар кейішкер тағдырларымен тұтастықта қарастырылған.

Қоғам мен адамның арақатынасы ізгілік пен зұлымдық тартысы қай заманның да руханияты үшін өзекті тақырып болған. Қазақ прозасындағы табиғатты жандандыру, әсіресе Құс бейнесімен өмірінің заңдылықтарын адам өмірімен астастыру арқылы ой айтудың өзіндік бір арнасы қалыптасқан. Белгілі қаламгер Қ.Жұмаділовтің «Құзғынның өлімі» шығармасындағы бүркіт пен құзғын образында адамның шығу тегі мен белгілі жануарлар немесе өсімдіктер, жансыз заттар түрлері арасында туыстық байланыс бар дейтін алғашқы қауымдағы тайшалардың табиғаттағы белгілі бір зат немесе

қаңдастық әрі туыстық байланысына негізделген тотемдік наным ізі сақталған.

Түркі тектес халықтардың эпостарында «құс тұмсық», «құс мұрыш», «құс қанат», т.б. қыран құстардың бейне келбеті көптеп ұшырасады. Ал, қазақ балаларына, жер-суға көп қойылатын бүркітке байланысты аттар осы құсқа қатысты байырғы наным-сенімнің тікелей әсері деп қарауға болады.

Әңгіме әу бастамасында құс жайында сияқты көрінгенмен, авторлық баянмен қатар өрілген кейіпкер ойы арқылы Құстың символикалық астары біртіндеп ашыла түседі. Құзғын жайындағы қазақи таным-түсініктерді тілге тиек ете отырып суреткер Құзғын образына, қазақ халқына қасірет әкелген сан ғасырлық жау тиішн аллегориялық тәсілмен жинақтаған.

Суреткер талантының ерекшелігі адамдар өмірін құс өміріне көшірумен ғана шектелмейді. Сол арқылы қазақ халқының қилы тағдырын елестетіп өтеді.

Қыран жайлы фольклорлық көзқарас шығармашылық әдістермен шеберлікпен пайдаланылғандығы, құзғынның жан дүниесі мен оның өмірлік мұратын тереңдей баяндайтыны антигезалық жолдарға сыйғызған. Бұл қаламгер талантының даралығын айқындайтын жаңа үрдіс.

Құс туралы көне мифтік ұғымдарды қайта жандандырып, адамзат өмірінің мәселелерін қозғаудың мысалын Ә.Көпшіевтің «Құмайкөктің көк аспаны» атты туындысынан да байқаймыз. Жазушы қиялына қанат бітірген аспан кеңістігі, тек биіктікті мекен еткен қыран құстардың өмірімен өзара тайталас тірлігі. Бұл тірі табиғат атаулыға тән заңдылықты беруде жазушы фольклорлық мифтік ұғымдарға арқа сүйеген.

Сондай-ақ Құт-Құс – Тәңір мен жер арасындағы дәнекер, әрі адам баласына «жан беруші, қорғаушы, киелі елшісі, жебеп қорғаушысы» (медиатор) дейтін сенімдердің ізі осы шығармада да көрініс тапқан.

Қазақ халқының бүркітті аса қадірлеп, қазақ қоғамының бір жанды мүшесіне санағандығын, қапелімде мерт болған немесе ауылда өлген бүркіттің иесіне: «Ат өледі, құс қапайды, екі қанат бір құйрық табылар, ажалы жетсе бәрі өледі», – деп сабырлыққа шақырып, көңіл айтуынан көруге болады. Қазақта ертеректе өлген қыран құстың қанат, құйрығына май жағып, ақ матаға орап, биік тау құздарына немесе адам аяғы баспайтын жерге арулап жерлейтін салт болған. Авторлық баяндау арқылы Құмайкөк атты қыранның жан күйзелісі, айнала табиғатпен қарым-қатынасы шеберлікпен суреттелген.

Шығармада автор табиғаттың дүлей күшімен бетпе-бет келетін қыран құстардың өмірін суреттеу арқылы төзімділік пен күш-қайрат, жігер сезімдерін алға тартады. Қаншалықты қиын кедергіге кезіксе де Құмайкөктің тар қуысқа тығылмай, қыранға тән мінезбен жаралы қанатымен самғауы қыран жайлы халықтық ұғымдарға сәйкес. Құстар өміріндегі аналық, аталық сезімдерді, ұршақ өрбіту жағдайларын суреттейтін тұстарды Құмайкөктің ақыл-ойында жүріп жатқан ой, сезім сипаттары арқылы бедерлеген. Ана қыран мен бала қыранның қатар сілтеп қалыспай бара жатқанын көрген. Ата

қыранның соңғы күш-қуатын жинап, сынық қанатын көтере ұшқан өрлігі рухы биік қазақ болмысының намысын меңзеп тұрғандай. Жазушы көркем шарттылықтардың бірі еске түсіру тәсілін де құсқа тән қасиет ретінде алады.

Жазушы Құмайкөктің өзінің ғана емес, оның ата-бабасының басынан кешірген жағдайларын баяндау арқылы бүркіттер өміріндегі жалғастық, тектік, туыстыққа назар аудартады. Фольклорлық шығармалардағы шежірелік тұтастану құбылысын тудырған ата-бабасынан таратып жырлау, кейіпкерінің өзіне дейінгілердің ерлік ісінің жалғасы екендігін дәріштеу тәсілінің ізі осы шығармадан анық байқалады. Ол – өзінің ұрпағы үшін ата жауымен жан аямай айқасып, ақыры өзін құрбандыққа шалған Құмайкөктің бесінші атасы Зілқара қыранның тағдыры. Халықтың жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен ізгілік жайлы ойларын Зілқара мен оның қарсыласы Қиданның образына жинақтай отырып, жазушы қай заманда да жақсының етегінен тартып, аяғынан шалған жауыздардың бар екенін ескертеді. Өз ұрпағының өмірін өз құрсағының қамы үшін қиған Қидан да бүркіт тұқымдас. Бірақ оның Зілқара қыран мен оның ұяластарынан тұрпаты да, пиғылы да мүлде бөлек.

Эпостық жырлар мен ертегілердегі елі сүйген ердің жауымен бетпе-бет соғысын суреттеу құстар өміріне көшірілген. Батырдың тілеуін тілейтіндей ел де Зілқара жағында. Алайда жауыздық та осал күш емес. Ол да оңай беріспек емес. Бұл сәтті суреттеудегі авторлық сипаттаулар шебер суреткерлік белгісі. Тағы да атап өтерлік мәселе, батыр тұлғасындағы Зілқара қыран «шапса қылып, атса оқ өтпейтін» магиялық күшке ие емес. Ол қаншалықты тегеурінді күш иесі бола тұрса да, бірде жеңіп, бірде жеңіліске түсіп жатады. Бұны фольклорлық ұғымның жазба әдебиетінің көрігіне түсіп, қайта жаңғырған сипаты, реалды өмір пындығына жақындатылған формасы деуге болады.

«Зілқара есін жиып алғанда, құз-жарғастың кемерін қуалай біткен қалың тобылғының үстінде жатқанын бір-ақ білді. Жер мен көктің арасында қидан паттана шаңқылдап жүр екен. Құрысқан қанаттарын жазып, салмақтап-салмақтап қағып қояды. Зілқара орнынан үш ұмтылып әзер тұрды. Мұны көре салған қидан көзіне қайта қан толып, дәл төбеден сорғалады-ай кеш!» [6, 234].

Өлім мен өмір қатар арбасқан жантәсілім сәттегі қыран басына келген ойларды суреттеуде психология элементтері тереңдей түскен. Бүркіттің ата-бабасына сиынуы, қыран атаулыға тән өлім алдындағы Әулие шәпті тістемей өлгеніне өкінуі өзінің ұрпағы үшін құрбандық палу сезімдерін суреттеуде адам мен табиғат жігін ажыратпайтын мифтік сана сәулесі көркемдік мән иеленген.

Әрине, жазушы фольклорлық сана, ұғымдар мен поэтикалық заңдылықтарды көркемдік құрал еткенімен, өз оқырманының уақыт талабымен санаспай тұра алмақ емес. Жазушы бүгінгі заманның өкілі болса, оқырман да көркем шарттылық пен пындық шекарасын айқын ажырата

алатын сана-сезім иесі. Сондықтан да автор құстар өмірінің сан қилы құрылысына бойлап, олардың да өміріндегі талас-тартыс оқиғасын суреттегенімен, әңгіме оқиғасының шарықтау шегіне адам баласының әрекетін қосқан. Бұл әрекет түз тағыларының тайталасының түйінін шешетін шешуші оқиға. Қыран құстың адам баласын ажалдан арапалап, өзін құрбандыққа шалуы – адам мен табиғаттың бірлігін аңсаған авторлық идеяның көрсеткіші.

Жазушы қаламының қуаты арқылы өрілген тек, тамыр, қасиет, кие жайлы ұғымдар туыстық сезімнің дәріптелуімен түйінделеді. Өз ұяластарын сырт жауыздықтан қорғау жолында құрбан болған ата қыран жайлы аңызды аңсай отырып есіне алған Құмайкөк те, құзғын қолынан мерт болған баласын аңсап аңыраған ана да оқырман көңілінде аянып тудырады. Сол арқылы оқырман ізгіліктің, жақсылықтың бағасын парықтай түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ш.Уәлиханов. Таңдамалы. 1 том. А., 1985.
2. Ә.Салықбай. Түн түнегіндегі екеу. А., 2010.
3. М.Айымбетов. Құмөзек хикаялары. А., 2007.
4. А. Тойшанұлы. Түрік-моңғол мифологиясы. А., 2009.
5. Б.Әбжетов. Қазақ ертегілеріндегі үнді-иран мотивтері. Ф.ғ. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған автореферат. А., 2002.
6. Ә.Көпішев. Құмайкөктің көк аспаны. А., 2007.

REZUME

TANZHARIKOVA A. (Almaty) COMMON FOLKLORE WAYS OF TURKIC PEOPLES IN KAZAKH POETRY

The article deals with the common folklore ways of Turkic peoples in Kazakh poetry, such as phenomenon of Moon, Sun, Fire, snake totem, bird figure.